

ЛІТЕРАТУРНІ ТРАДИЦІЇ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР ТА ЕПОХ

УДК 82.0

DOI: 10.32342/2523-4463-2020-2-20-5

К.О. ГОДІК,

*кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу компаративістики
Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України (м. Київ)*

РОЗПАД ТА ПОЯВА НОВОГО ТИПУ ДЕСТРУКТИВНОЇ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Стаття присвячена аналізу концепту бісовщини в постмодерних творах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Особлива увага зосереджена на таких текстах: роман Сергія Жадана «Ворошиловград», Любка Дереша «Поклоніння Ящирці», С. Мінаєва «Духless. Повесть про несправжню людину» та В. Пелевіна «Чапаєв і Пустота». Метою роботи є визначення нового типу деструктивної людини в українській та російській літературах згаданого періоду. Розглянуто особливості засвоєння цього концепту з ХХ сторіччя, особливості його трансформації в новітній українській літературі. Аналіз текстів дав змогу зробити низку висновків.

По-перше, в згаданих літературних творах концепт бісовщини не просто представлений, він є однією з важливих рушійних сил сюжету. У романі «Ворошиловград» С. Жадана та «Чапаєв і Пустота» В. Пелевіна він зумовлює становлення героя.

По-друге, цей концепт формує зв'язок між сучасними текстами та літературною традицією. Ми можемо прослідкувати, які його важливі особистості були взяті сучасними авторами, а які – відкинуті. Так, і українські, і російські автори зберігають основну двочлена структуру бісовщини з бісами вищого і нижчого порядку, вони продовжують експлуатувати саме ім'я Достоєвського та знакові поняття з його творів. Однак письменники розробляють нові стратегії взаємодії з деструктивним об'єднанням, зокрема звільнення від неї через відновлення пам'яті.

По-третє, при аналізі таких творів особливу увагу необхідно звертати на протистояння особистості та зовнішніх сил, які провокують її до зламу і відмови від людської подобі. Це простежується як в російському, так і в українському варіанті реалізації концепту.

Загалом детальний огляд творів говорить про те, що «бісовщина» в ХХІ ст. переживає чергову трансформацію і надалі буде працювати на потребу національної культури. А ось як це відбуватиметься, які саме механізми вплинуть на її переосмислення та яких саме рис набуде новий тип героя, є темою для подальших студій.

Ключові слова: бісовщина, деструктивна особистість, постмодернізм, втрата пам'яті, відносини свій-чужий.

Статья посвящена анализу концепта бесовщины в постмодернистских произведениях конца ХХ – начала ХХІ вв. Особое внимание сосредоточено на таких текстах: романе Сергея Жадана «Ворошиловград», Любка Дереша «Поклонение ящерице», С. Минаева «Духless. Повесть о ненастоящем человеке», В. Пелевина «Чапаев и Пустота». Целью работы является определение нового типа деструктивной человека в украинском и русской литературах упомянутого периода. Рассмотрены особенности усвоения этого концепта, особенности его трансформации в новейшей украинской литературе. Анализ текстов позволил сделать ряд выводов.

Во-первых, в упомянутых литературных произведениях концепт бесовщины не просто представлен, он является одной из важных движущих сил сюжета. В романе «Ворошиловград» С. Жадана и «Чапаев и Пустота» В. Пелевина он предопределяет становление героя.

Во-вторых, этот концепт формирует связь между современными текстами и литературной традицией. Мы можем проследить, какие его важные особенности были взяты современными авто-

рами, а какие – отвергнуты. Так, и украинские, и российские авторы сохраняют основную двучлену структуру бесовщины с бесами высшего и низшего порядка, они продолжают эксплуатировать именно имя Достоевского и знаковые понятия из его произведений. Однако писатели разрабатывают новые стратегии взаимодействия с деструктивным объединением, в частности освобождение от него через восстановление памяти.

В-третьих, при анализе таких произведений особое внимание необходимо обращать на противостояние личности и внешних сил, которые провоцируют ее перелом и отказ от человеческого облика. Это прослеживается как в российском, так и в украинском варианте реализации концепта.

В общем подробный обзор произведений говорит о том, что концепт «бесовщины» в XXI в. переживает очередную трансформацию и в дальнейшем будет работать на потребность национальной культуры. То, как это будет происходить, какие именно механизмы повлияют на ее переосмысления, и каких именно черт приобретет новый тип героя, является темой для дальнейших исследований.

Ключевые слова: бесовщина, деструктивная личность, постмодернизм, потеря памяти, отношения свой-чужой.

Література кінця ХХ – початку ХХІ ст. наслідує велику кількість концептів, які було опрацьовано ще в 20-х роках. Феномен «Бісовщини» в цьому плані не є винятком. Він займає важливе місце в сучасній прозі, зокрема в романах С. Жадана, В. Пелевіна та багатьох інших. Однак на сьогодні він майже не досліджений.

Мета роботи: визначити новий тип деструктивної людини в українській та російській літературах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Реалізація цієї мети передбачає виконання низки завдань, серед яких:

- Визначення основних типів деструктивних особистостей в творах згаданого періоду.
- Класифікація представників «бісівської» ієрархії.
- Аналіз будови деструктивного суспільства.
- Зіставлення моделей, які побутували в першій половині ХХ та наприкінці ХХ ст.

Об'єктом досліджуваної статті є романи С. Жадана «Ворошиловград», В. Пелевіна «Чапаев і Пустота», Любка Дереша «Поклоніння ящірці», С. Мінаєва «Духless. Повість про несправжню людину». Предметом статті є концепт «бісовщини» у згаданих текстах.

Тема людської деструктивності, чи, як я її визначаю, «бісовщини», добре опрацьована в літературознавстві. Її осмислювали у своїх працях С. Гессен [2], Ф. Степун [18]. У дослідженнях, присвячених творчості В. Пелевіна, її торкалися Ж. Бенчич [21], Е. Блінова та Т. Васильєва-Шальнева [22], К. Каспер [23], М. Колесніков [24] та ін. Творчість Сергія Жадана в цілому та роман «Ворошиловград», зокрема, не раз ставали об'єктом дослідження літературознавців. Аналіз творчості С. Жадана у різних аспектах представлений у працях С. Бондаренко [1], М. Мацієвської [10] та інших. Особливий внесок у вивчення творчості С. Жадана зроблено Тамарою Гундоровою, зокрема у працях «Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн» [3] та «Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми» [4]. До аналізу «Поклоніння ящірці» звертались Т. Макарова [9], О. Стусенко [19]. І сьогодні ці твори все ще стають центральними для різних наукових студій.

У той же час в цих працях немає повноцінного аналізу «бісовщини» в літературі кінця ХХ ст. Ці твори загалом малодосліджені, вже не кажучи про повноцінний аналіз певних концептів, засвоєних ними. Це й зумовлює актуальність представленої статті.

Концепція людської деструктивності, яку було означено як «бісовщину» в ХХ ст. проходить повний шлях трансформації від формування до занепаду. На останньому етапі свого побутування вона занепадає. Однак при цьому породжує цілу низку нових деструктивних типів, які також отримують національні персоналізовані особливості. Цей етап в українській та російській літературах починається у 1980-х рр. і збігається з періодом перебудови та розпадом Радянського Союзу, формуванням нових державних утворень. Він продовжується в 90-х та 2000-х рр. Наразі ця стадія – осмислення деструктивних угруповань в літературі триває. Однак аналізувати її, не маючи готового літературного канону, досить складно. Відтак, в цій справі я покладатимуся на ті твори, які стали важливими для читачів та інших літераторів у згаданій період.

Досліджуваний етап побутування концепту має низку характерних рис, за допомогою яких його можна відокремити від попередніх форм побутування деструктивної моделі. Такими можна вважати:

- Акцент на втраті старої конструкції. У більшості випадків йдеться про розвал СРСР з його політичним та соціальним стрижнем. Це свого роду дубляж революційної ситуації початку ХХ ст.

- Ревізію національних особливостей деструктивної людини. Так саме в цей період українська література повертається до питомої національної моделі, закладеної ще в 20-ті роки, аналізує російський тип «бісовщини», його вплив на сучасний стан речей. Для російської літератури в цей період важливим є повернення до колективної моделі деструктивного суспільства, переосмислення її вертикалі, проявлення якостей бісівських типів тощо.

- Формування нових деструктивних утворень на базі понівеченої державної структури. В українському варіанті це залишки бандитських угруповань (як правило, російського походження). Такі угруповання можуть розкриватися через опозицію «свій» – «чужий». Спостерігається поява нового деструктивного типу, схильного до утворення нових угруповань (це спостерігаємо в творчості Любка Дереша). У російському варіанті це нові керівні структури. На цей раз це медіа та реклама як засоби дистанційного управління суспільства).

- Осмислення національного або загальнолюдського минулого, спроба використання набутого досвіду в нових політичних та соціальних умовах. Це може бути минуле реальної держави (наприклад, СРСР), або ж міфологічні історії (що вбачаємо в «Generation П» В. Пелевіна). Дуже важливою є апеляція до досвіду 20-х років, особливо до теми революції. Так, у В. Пелевіна ці аспекти проявляються в романі «Чапаєв та Пустота», у С. Жадана в поезії це використання тем і мотивів (назв і окремих рядків) з творів Михайля Семенка та Майка Йогансена.

- Апеляцію до радянських символів: пам'яті про вождів, прапорів, знаків, топонімів (прикладом цього може вважатися назва роману «Ворошиловград» С. Жадана, а також розшифрування імені головного героя Вавілена Татарського в романі «Generation П» В. Пелевіна).

- Зниження уваги до апокаліптичних візій. У цей період література усвідомлює розпад деструктивної системи. Певний апокаліпсис для неї вже відбувся. І він досить яскраво відображений в «Московіаді» Ю. Андруховича та інших творах. Розпочинається етап відбудови (недарма саме в цей період з'являється збірка С. Жадана «Балади про війну і відбудову», яка апелює вже не лише до 20-х років ХХ ст., а й до сучасного стану суспільства).

Сама структура деструктивного суспільства подана як «бісами» вищого порядку, так і «бісами» нижчого порядку. Як правило, вони представляють повноцінні соціальні або підприємницькі структури («Ворошиловград» С. Жадана, «Generation П» В. Пелевіна). Зустрічаються і моделі з первинною бісівською організацією (таке бачимо в романі Любка Дереша «Поклоніння ящірці»), в яких відсутній центр керування, але є апеляція до певних норм моралі, порушень системи. Що стосується деструктивної мети, то він в цей період також трансформується. Знищення особистості тепер відбувається не через зречення від ідеалів, а через продаж душі за побутові умови, дорогі речі, сфери впливу (в тому числі розподіл бізнесу) тощо. Функція державного силового управління нівелюється і повністю замінюється управлінням штучним. Відтак в російському варіанті деструктивного світогляду, зрештою, найбільш впливовими стають ті люди, які очолюють торгівлю. На відміну від народних мас, вони розуміють правила влаштування ринку, в деяких варіантах – є дотичними до різноманітних духовних пірамід тощо. В українській дійсності деструктивні структури представлені бандитськими угрупованнями, неформальними структурами (на ранній стадії становлення четвертого етапу «бісівського» суспільства їх роль можуть відігравати залишки державного апарату). Вони також не претендують на роль державних вождів і управління ідеалами суспільства. Це простіший тип деструктивної організації, діяльність якої спрямована лише на знищення оточення заради особистого виживання за нових соціальних умов.

Завершення циклу життя старої деструктивної моделі збігається з початком формування нової (власне цей процес є циклічним). І це є підтвердженням тези з творів В. Винниченка «Лепрозорій» та О. Солженіцина «В колі першому» про те, що бісовщина існує за всіх часів і завжди працює однаково, змінюються лише певні особливості організації суспільства. Історія новітньої літератури це також демонструє. Так, вже у творах кінця ХХ – початку ХХІ ст. бачимо побудову нової деструктивної системи. Однак на цьому етапі формування вона

ще повністю не кристалізується, відтак аналізувати її немає жодної можливості. Можна робити лише окремі припущення щодо її особливостей з огляду на те, які саме тенденції проявилися під час деструкції попередньої варіації концепту.

Становлення нової моделі деструктивного суспільства після розвалу попередньої видно продемонстровано у романах «Поклоніння ящірці» Любка Дереша та «Духless. Повісті про несправжню людину» Сергія Мінаєва. Обидва ці твори є провокативними для читача, вони містять численні алюзії на класичну літературу (в тому числі, на Ф. Достоевського). Однак репрезентують нові типи «бісівського» світогляду на колективній стадії. Відповідно, авторами передбачається, що зародження цих персонажів відбулося ще за побутування старої моделі, в яку вони з певних причин (передусім, за віком) не ввійшли.

Твір «Поклоніння ящірці» (2002) Любка Дереша є одним із знакових. Розгляд поданого тексту в цьому контексті дасть змогу глибше розкрити його смислові шари та мотивацію головних героїв. У цьому і полягає актуальність цього дослідження.

Перш за все необхідно визначити, чи можна застосовувати концепт «бісовщини» до аналізу певного твору. У самому «Поклонінні ящірці» Любка Дереш дає посилання на роман Ф. Достоевського «Злочин і кара», проводячи паралель між головними героями, які вбили Федька, та Раскольніковим. Однак порівняння цих двох текстів видається спрощеним та не плідним, оскільки у Ф. Достоевського вказаний роман акцентує увагу на почуттях людини після вбивства, а не на переході духовного стану перед ним. Ближчим текстом видаються «Беси» цього ж письменника з акцентуацією на механізмі вчинення людиною гріху. Відтак саме з героями цього роману Ф. Достоевського персонажів «Поклоніння ящірці» варто зіставляти. Звичайно, це не можна робити без низки зауважень:

До «бісівської» ієрархії в романі Любка Дереша «Поклоніння ящірці» залучено три особи: Місько, Гладкий Хіппі, Дзвінка. Герої є амбівалентними, вони здатні до романтичних почуттів та жорстокого вбивства одночасно. І це споріднює їх з іншими персонажами української літератури, які отримують ініціацію через вбивство, зокрема з героями Миколи Хвильового та Бориса Антоненка-Давидовича. Як і в вищезгаданих випадках, героям Любка Дереша потрібно зробити такий вибір, аби вижити (оскільки з боку Федька їм загрожує реальна розправа). У тексті не йдеться про порушення моральних настанов, як це було в літературі першої половини 1920-х рр., оскільки героями «Поклоніння ящірці» вбивство не розглядається як гріх.

Особливу увагу варто звернути на те, яким чином реалізуються риси «бісівського» світогляду у головних персонажів цього роману. Герої Любка Дереша частково відповідають вищенаведеним онучникам. При детальному аналізі тексту можна виявити наступне:

- Представники гурту виступають проти суспільних норм. Це виражено в рисах всіх учасників гурту. Так чинить Дзвінка, яка походить з «ідеальної» (за твердженням автора) української родини «діючи наперекір батькам та старшій сестрі, яка слугувала зразком для Дзвінки, вона ступила на стежину андеграунду» [7, с. 2]. Гладкий Хіппі (його ім'я якраз має натякати на пацифістський характер, спокій, доброзичливість) є абсолютно байдужим, він легко порушує норми закону, допомагаючи не лише вбити людину, а й приховати місце злочину. Головний герой Місько йде на вбивство і не відчуває докорів сумління.

- Неприкаяність. Найяскравіше вона виявлена в образі Гладкого Хіппі, який не може знайти собі місце.

- Відокремленість від суспільства Мідних Буків, означення себе покидьками. Так, Місько, характеризуючи себе і зазначає: «ми хоч і покидьки, зате з музичною освітою» [7, с. 30].

- Деструктивне начало вчинків. Представники гурту не шукають жодних шляхів вирішення конфлікту з Федьком, вони бачать лише єдиний вихід – вбивство.

Аналізуючи характери головних героїв, не можна не зазначити їхню амбівалентність. Так, Гладкий Хіппі хоча й наважується на групове вбивство, до того рятує Дзвінку від ґвалтування. Місько спочатку наносить удари собаці Федька, а потім жаліє тварину. І ця роздвоєність спостерігається протягом усього твору. Те, що герої лише частково відповідають зазначеним рисам, свідчить про неповний перехід їх до «бісівського» стану, можливість повернення до нормального життя, яке може відбутися через сильні почуття, переосмислення своїх дій.

Головною рушійною силою, яка сприяє перетворенню персонажів на «бісів» є страх. Саме він зароджує у підлітків думку про вбивство Федька та змушує в подальшому виконати задумане. Кульмінацією стають катування підлітків, вчинені Федьком, які стали невідомою точкою для вчинення злочину. Їх перетворення відбувається у кілька кроків і збігається з тією моделлю, що була продемонстрована ще в романах Достоевського:

1. Зло, що є в душі людини, розвивається і укорінюється. Так, у підлітків формується не лише суперечливе ставлення до домашніх традицій, у них виникає бажання вбити людину, яка становить загрозу для них. Це бажання росте при консолідації підлітків у групу.

2. На рівні ідеї це зло виходить на зовні, де відбувається зараження ним інших людей. Це можна спостерігати при ствердженні Дзвінкою необхідності вбити Федька. Т. Макарова у своїй статті зазначає «рушійною силою у скоєнні злочину стало її прохання – вбити, яке й було здійснено нею та обома її друзями – Гладким Хіппі та Міськом» [9, с. 91]. Оскільки інші учасники гурту вже були до цього підготовлені, вони нормально сприйняли її пропозицію. На користь цього твердження говорять подальші дії щодо укріплення тіла та знищення доказів злочину, якими підлітки займаються уже з холодним розсудом.

3. Концепт укорінюється в особистій та суспільній пам'яті. Герої переживають вбивство Федька і фіксують цей досвід, зіставляють його з літературними творами. У тексті про це йдеться так «Достоевський написав цілу книжку про переживання чувачка, котрий уколошвав стареньку. Ми вбили й нічого не відчули. Покоління байдужих. Покоління пофігістів. Але то тільки зовні. Всередині муру ми існуємо, ба навіть живемо. Чи я шкодую за накоєним? Ні. Мене це абсолютно не гребе» [7, с. 173].

Фінал твору з огляду на концепт «бісовщини» можна вважати відкритим. Незважаючи на скоєний злочин, Дзвінка, Місько та Гладкий Хіппі не визначились ще у власних життєвих орієнтирах, для них вбивство не стало «останнім гріхом», після якого відбувається остаточний перехід людини до «бісівської ієрархії». Відповідно, можна припустити, що такий злочин має бути скоєний в подальшому.

Таким чином всю історію, описану в «Поклонінні ящірці» можна розглядати як історію переходу людини до стану «біса» нижчого рівня ієрархії, що додає ще один пласт його розуміння в контексті історії літератури. Оскільки Любка Дереш є виразним репрезентантом сучасної української літератури, варто припустити, що його твір в своєму роді не є поодиноким. Схожі концепти можна знайти в текстах Ірени Карпи, Марії Штельмах.

Російський варіант становлення деструктивної особистості представлено в романі «Духless. Повість про несправжню людину» Сергія Мінаєва (2006 рік). Цей твір отримав неоднозначні оцінки. З одного боку він був дуже важливим для читачів, з іншого критиками, зокрема Анатолієм Корольовим, Самуїлом Лур'є, був визнаним епігонським. Для цього ж дослідження він цікавий саме репрезентацією деструктивного типу і численними посиланнями на російську історію, Достоевського тощо. Так в самій назві вже міститься посилання на відомий твір «Повість про справжню людину» Б. Полевого.

Центральним персонажем цього твору є неназваний оповідач. Він є репрезентантом деструктивного типу свідомості. До того ж цей персонаж працює у відповідному колективі: великій рекламній агенції, він порівнює її робітників з дорогими проститутками. Неодноразово герой наголошує на тому, що світом править вже навіть не капітал, а лицемірство, а головною проблемною є втрата ціннісних ідеалів, знедуховлення людей. Самого оповідача можна відносити до бісів нижчого прошарку. На це вказує низка ознак:

- Герой має схильність до деструкції. З певних причин він нищить навіть стосунки з другом та єдиною цікавою для нього дівчиною.
- Оповідач більшість часу проводить у стані наркотичного або ж алкогольного сп'яніння
- Йому притаманні риси неживої людини (одна з характеристик Ставрогіна). Йому закидають, що він «пластмасовий».
- Персонаж прагне дорівнятися до вищих бісів ієрархії (що виражається через прагнення до кар'єрного зростання). Останні мають прикметні риси вищої ланки деструктивного угруповання, серед яких бездіяльність, відсутність духовності, потяг до деструктиву. Вони не розрізняють своїх підлеглих, оскільки особисті риси тих не важливі для функціонування єдиного робочого механізму.

Саме таке позиціонування головного героя дає йому змогу, з одного боку, бути соціально успішним, а з другого – бачити, що насправді відбувається у суспільстві. Можна говорити про те, що він вбачає перетворення сучасного йому світу на пекло з демонами (ними названі працівники правопорядку), муміями (порожні люди, які живуть від одної ночі в клубі до іншої, втрачають особисту думку і здатні лише до споживання. Причинами такої деструкції для суспільства, на думку оповідача, є:

- Втрата пам'яті. Сучасники цього персонажа вже не здатні пригадати навіть назви «Дахау» в звичайній розмові. Оповідач наголошує на тому, що це шкільний матеріал, і стверджує, що подібний стан речей загрожує суспільству катастрофою.

- Орієнтація на чужі ідеали. І вони часто є продовженням старих партійних ліній. Прикладом цього є історія його знайомої, яку переконала у її обраності, унікальності мама – колишній партійний керівник.

- Лицемірство, подвійні стандарти життя.

- Орієнтація на постійне кероване споживання (це розглядається автором як причина муміфікації).

Головна мета корпорації, в якій працює оповідач – знищення цього нового суспільства. Її вплив на молодь призводить до її образної «муміфікації», втрати життєздатності. На цю саму мету міг працювати той клуб, в становлення якого вклав гроші головний герой. Відтак можна говорити про те, що він віддано працює на користь знищення суспільства, усвідомлює своє завдання, однак при цьому постійно критикує людей іншого типу. І на це є своя причина. Справа в тому, що в романі подано одразу дві структури: перша, що працює на знищення покоління зараз, а також друга, прокомуністична, що прийде їй на зміну. Остання зображується через образ майбутнього, над яким постійно розмірковує оповідач. І це робиться через призму алюзій.

Майбутнє оповідач вбачає в повторенні радянського терору. І це конкуруюча деструктивна організація. Кілька разів на цьому робиться акцент. Ще на початку він натякає на те, що колишні військи, які працюють в сучасних конторах, одного разу захоплять світ: «Одного гарного дня, коли вони зміцніють, всі ми ризикуємо вийти на роботу і отримати двадцять п'ять років таборів за вироком «суду-трійки» (завхоз – адміністратор – офіс менеджер) за втрату двох ручок і одного маркера» [12]. На думку оповідача, поточна деструктивна модель вже нічого не зможе протиставити новим бісам, оскільки весь час проводитиме в клубах і барах, поки не стане пізно.

Молоді бійці цієї нової організації вже є серед сучасників головного персонажа. Однак поки вони працюють на сучасну деструктивну систему. Так, зазначається, що колишній Паша Корчагін зараз став Пашою-фейсконтрольщиків. Єдина його відмінність – він ще не увійшов до майбутньої деструктивної групи. Хоча її осередки вже з'явилися.

Надалі та сама думка підтверджується під час спілкування персонажа з молодими революціонерами. Він коментує їхні ідеї і стверджує, що так чи так вони дістануться від лозунгів «самодержавіє – православіє – народність» до «Сталін – Берія – ГУЛАГ». Тут Мінаєв непрямом посилається на «Бісів» Ф. Достоєвського (гурток «Наші»), пише що через нові ідеали духовності скоро «кожен інженер зрозуміє, що в країні немає НЕ НАШИХ, а є лише НАШІ (тобто представники деструктивної ієрархії)» [12]. У цьому випадку сценарій захоплення влади, який розглядає головний герой, зможе зреалізуватися.

Революція, якою Росія знову вагітна (апеляція до тези Володимира Леніна про те, що Європа вагітна революцією, та її подальших переробок) здається оповідачу чимось порожнім. Він зазначає, що за месіанство і яскравими лозунгами стоїть пуста, бездіяльність і відсутність ідеалів». Відтак, вона не зможе витворити нічого конструктивного. Її наслідком буде новий виток деструкції. І покоління ж для неї вже зросло. Те, що захоплення влади новою (вона ж стара) силою буде відтворенням старих історичних подій, автор зазначає через численні алюзії.

Загалом модель, запропонована С. Мінаєвим, ще раз відтворює російську варіацію деструктивного суспільства в деталях, однак подає цікаву ситуацію боротьби двох систем. Вихід із неї вбачається у поверненні пам'яті та відмові від деструктивного способу життя.

Частково цей мотив було втілено в «Московіаді» Ю. Андруховича та «Generation „П”» В. Пелевіна. Однак яскравіше він репрезентований в романах «Ворошиловград» С. Жадана та «Чапаєв і Пустота» В. Пелевіна.

Перш ніж переходити до розгляду цих творів, зроблю кілька важливих зауваг. По-перше, представлені твори розділені значним часовим проміжком. Так, роман В. Пелевіна з'явився в 1996 році, тоді як твір С. Жадана в 2010. Книги описують різні часові та соціальні реалії, мають суттєві стилеві відмінності, і їх треба при аналізі враховувати. По-друге, ці твори апелюють до різних національних моделей «бісовщини» – російської та української, відповідно. По-третє, в першому випадку акцент робиться на великому міфі про революцію, а в другому – на особистій пам'яті Германа. Однак саме такі розбіжності дають змогу з'ясувати, як саме мотив реконструкції пам'яті реалізується для різних варіацій «бісовщини».

Тепер можна визначити, що дає право проводити зіставний аналіз цих текстів. Вони збігаються за низкою критеріїв:

- В обох випадках мова йде про вибір героя (однак це вибір різного ґатунку). Так, Пустоті треба з'ясувати, коли саме він живе – в міфічному часі революції чи в сьогоденні в лікарняній палаті. Германові треба визначитися, що саме є його простором і його пам'яттю.

- І в першому, і в другому романі присутні простори медіації, ситуації спілкування з давно померлими людьми. У В. Пелевіна це історичні постаті: Чапаєв, Котовський, Анка. У С. Жадана це зустріч з давно мертвими друзями, гра в футбол з людьми, могили котрих потім знаходить Герман.

- В обох творах наскрізним є мотив з'ясування правди про себе та оточуючих, питань справжньої дружби, самоідентифікації, відстоювання власної території та позицій.

- Обидва тексти відносять до одного періоду побутування деструктивного суспільства – етапу розпаду і побудови нової системи. СРСР на час перебування Пустоти в лікарні вже перестає існувати. І в цього героя, і в Германа з «Ворошиловграду» навколо чимало символів держави, якої вже немає. Суспільство більше не утворює єдину деструктивну модель (що зумовлює появу вибору), однак певні «бісівські» осередки в ньому ще лишаються. Такими можуть бути колишні державні клініки, бандитські угруповання тощо.

Отже, досліджувані романи подаються до зіставного аналізу. Почати його варто з розгляду тексту «Чапаєв і Пустота» В. Пелевіна, оскільки він з'являється в літературному обігу раніше. Звичайно, цей текст не міг не стати об'єктом детального літературознавчого дослідження. Незважаючи на те, що роман з'явився в 1996 р., йому було присвячено низку розвідок, зокрема праці Є. Проніної [15], І. Шайтанова [20], В. Демина [6] та багатьох інших. У цих працях розглядаються особливості постмодерної поетики письменника, міфотворчість В. Пелевіна, використання традиційних культурних образів і кодів. Однак в зіставленні з українськими творами в контексті «бісовщини» він ще не розглядався.

Роман «Чапаєв и Пустота» пропонує подвійну модель сприйняття простору. Головний герой Петька існує одночасно в кінці 90-х років ХХ ст. в божевільні та в 1919 р. разом з Чапаєвим. Таке роздвоєння частково пояснюється його лікарем. Він зазначає таке: «Ви належите до того покоління, яке було запрограмоване на життя в одній соціокультурній парадигмі, а опинилося зовсім в іншій [13]». І це важливо для розуміння персонажа, оскільки сам вибір його просторів автором важко назвати випадковим.

Петька Пустота перебуває в деструктивній структурі одночасно в міфологічному революційному минулому, а також сучасності в божевільні. На те є текстуальні підтвердження. Зокрема Петька пояснює Чапаєву: «Навіть і незрозуміло, що правда насправді. Коляска, в котрій ми зараз їдемо, чи те кафельне пекло, де ночами мене мучать біси в білих халатах» [13]. Для нього ці простори тотожні. Однак вони показують різні деструктивні структури.

Те угруповання, в якому Петька перебуває в минулому, належить до другої стадії становлення концепту. Це бісовщина колективного етапу. Саме угруповання представлене бісами неповного перетворення нижчого прошарку. Усі його учасники достатньо дієві, вони схильні до саморефлексій, не можуть сліпо слідувати наказам (що вказує на неповне перетворення). Окрім того, всі члени угруповання мають відносну свободу і в будь-який час мають змогу його покинути.

У романі показано і нижчий тип рядових бісів, так званої революційної маси. Її Петька описує так: «вони були обмануті з дитинства, і, по-суті, для них тепер нічого не змінилося через те, що їх тепер обманювали по-іншому, але топорність, знущальна примітивність цих

обманів – і старих, і нових, дійсно була нелюдською» [13]. У цій частині читачеві дається розуміння того, що деструктивна сила в цьому суспільстві керує не вперше. Фактично одна деструктивна модель просто змінила іншу. Нова влада продовжуватиме обманювати людей. І для революціонерів цей обман буде цілком природнім. Цей тип бісів, на відміну від Петьки Пустоти, не має шансу на порятунок, оскільки у них заміна одного світогляду на інший не викликає ніякого роздвоєння. Відповідно, у них немає тієї частини душі, яка на підміну може зреагувати.

Пустота дає також додаткову характеристику цим людям: «Почуття та думки людей, що стояли на площі, були так само потворними, як одягнуте на них дрантя, і навіть помирати вони йшли у супроводі дурної клоунади випадкових людей» [13]. Таким чином, герой повністю знецінює їх, перетворює в уяві читача на сіру масу. Окрім того, він подає опис революційного суспільства, подібний до того, який ми вже бачили в романі А. Платонова «Чевенгур». І це також підтверджує те, що герой перебуває в бісівському об'єднанні третього колективного етапу становлення.

Цікаво, що в цьому описі сам В. Пелевін не відходить від умовно канонічного тексту про Чапаєва (роман Д. Фурманова «Чапаєв»). В. Демін зіставляє ці два тексти у своїй праці і робить висновок про те, що таким чином автор «Чапаєва і Пустоти» вписує свій текст в уже існуючий міф. Більш того, на думку В. Деміна, він широкого його експлуатує. Дослідник зауважує, що для реалізації цієї мети в текст навіть було введено персонажа Фурманова [6]. Усе це дає змогу відтворити реалістичний світ революційного періоду, співмірний зі світом, в якому Пустота перебуває в лікарні.

Друга реальність Петьки так само належить до деструктивного світу. Але вже до іншого періоду побутування. Таким чином через цього героя проявляється вся історія становлення революції: від колективного етапу (від початку входження до об'єднання) до розпаду держави, яка утворилася в результаті політичних змін.

Організація, в якій перебуває Петька в сучасності, належить до бісівського угруповання четвертого етапу становлення. Вона є залишком великого державного угруповання, яке переорієнтовано для роботи за нових політичних умов. На те, що це пекло, вказують такі її особливості:

- Примусова втрата пам'яті. Вихід з божевільні умовно можливий лише у випадку зцілення хворого. А для цього Пустоті треба уникнути внутрішнього роздвоєння, фактично відмовитися від тієї пам'яті, яка в нього є.

- Деструктивна мета лікування.

- Означення медичного закладу як місця перебування бісів в халатах. Оскільки в цьому романі читач має покладатися на оцінки Петьки Пустоти (бо про реальні, об'єктивні оцінки цього світу мова не йдеться), цей доказ можна вважати одним з основних.

Не можемо зараховувати до ознак пекла насильницьке утримання хворих у стінах медичного закладу. А також особливості їх лікування, оскільки це все є реалістичним зображення лікарні.

Якщо ж говорити про особливості бісівської ієрархії, то тут зустрічаються як біси нижчого рівня (санітари, медсестри, лікарі), так і біси вищого рівня (міністерство, яке курирує заклад). Остання група в тексті не присутня, однак вона передбачається державним апаратом.

Лікар, під наглядом якого перебуває Петька Пустота, за своїми особливостями близький до професора Матура з «Лепрозорію» В. Винниченка. Він так само добре обізнаний з реаліями життя, людською природою, схильний до експериментів. Його умовно можна зарахувати до того ж самого типу «бісів».

Сам Петька, оскільки є бісом неповної трансформації, має в цій ситуації зробити вибір між першим та другим угрупованням. Одночасне його існування в паралельних світах болісне. Однак вибір на користь першого чи другого веде до його смерті (можливо фізичної). На це в тексті так само є пряме посилання

Таким чином, єдиним варіантом втечі героя, затисненого з обох боків різними типами деструктивних угруповань, є повна реконструкція пам'яті без втрати спогадів про перше чи друге місце перебування. У такому випадку він може бути визнаний психічно здоровим та виписаний з лікарні. Саме в цьому випадку герой зможе обирати один з варіантів розвитку суспільства.

В українській літературі помітним твором, який розкривають проблеми пам'яті, є роман С. Жадана «Ворошиловград». У цьому тексті вона є центральною. Саме за рахунок відтворення пам'ятних місць головний персонаж Герман фактично повертається у «свій» простір та надалі успішно його відстоює.

Сама «бісовщина» в представленому творі уособлена групою рейдерів. Першопочатково вони сприймаються як стороння сила, яка хоче відібрати територію у Кочі, Травмованого та інших: «Менше з тим. Що виходило? Виходило так, що якісь хуї пресували тут Кочу, і якби не Травмований, то цілком можливо, що почали б пресувати й мене, власника заправки» [8, с. 35]. Таке зображення «бісів» притаманне для української літератури ХХ ст. і часто зустрічається в творах Тодося Осьмачки, Івана Багряного, Василя Барки. Це Отроходін в «Жовтому князі», слідчі у «Тигроловах» та «Саду Гетсиманському». Тут Жадан спочатку йде за каноном, однак у кінці твору подає нове бачення цих руйнівних процесів. Він показує, що насправді «бісами» є люди тутешні.

Про деструктивних людей Жадан пише так: «Вони всі тут народились і тут живуть. Але поводяться, мов на вокзалі, ти розумієш? <> Вони тут виростили. Ходили до школи, пропустили уроки, грали у футбол... Уся ця банківська наволоч, мінти, бізнесмени, молоді адвокати, перспективні політики, аналітики, власники, блядь, капіталісти – що вони поводяться так, ніби їх сюди прислали на канікули? Ніби їм завтра їхати? Вони ж насправді нікуди не поїдуть» [8, с. 296]. Отже, за цим автором, до рядів «бісовщини» зараховуються ті люди, які відмовилися від своїх принципів, воюють з колишніми друзями і, що найголовніше, намагаються знищити те, що раніше для них було важливе.

Основною причиною переходу людини до «бісівського» стану за «Ворошиловградом» є беззахисність та страх: «Але забуваєш про одну річ: агресію породжує саме беззахисність. І слабкість» [8, с. 296].

Центральним персонажем, що їм протистоїть, є Герман. Про нього Сергій Жадан розповідає: «Мені 33 роки. Я давно і щасливо жив сам, з батьками бачився рідко, з братом підтримував нормальні стосунки. Мав нікому не потрібну освіту. Працював незрозуміло ким. грошей мені вистачало саме на те, до чого я звик. Новим звичкам з'являлись було пізно. Мене все влаштовувало. Тим, що мене не влаштовувало, я не користувався. Тиждень тому зник мій брат. По-моєму, життя вдалось» [8, с. 5]. Вік цього персонажа не випадковий. Це вік Христа. Герман в цей період має або пройти «бісівську» ініціацію, або вирішити для себе лишитись людиною. Випробуванням для нього стає зникнення брата і необхідність допомогти. Аби його пройти, героєві треба перейти із стану «чужого» для своїх знайомих в категорію «свого». Це завдання Герман виконує в кілька прийомів:

- Він відновлює спогади про своїх старих знайомих – Кочу, Травмованого.
- Герой набуває певності у своїх діях (до того він не знає, як правильно чинити і весь час шукає варіанти перекласти відповідальність на когось, неодноразово це проговорює «не знаю», «не впевнений»).
- Далі Герман відмовляється від продажу заправки. Власне, тут це не лише збут свого об'єкта, а відстоювання власної території, на якій він виріс і змужнів.
- Після цього герой займає позицію оборони власної території. На цьому етапі він вже може протистояти бісівському угрупованню. У цей же час він позбавляється від впливу деструктивних структур. Останнім тестом для нього є зустріч з молодиками, які пропонують Герману засудити друзів. Тут розкриваються його основні життєві орієнтири: герой відмовляється від позову заради грошей, ставить на перше місце людяність.

Як і Пустота В. Пелєвіна, Герман перебуває у стані невизначеності. Деякі події роману, зокрема гра у футбол з мертвими друзями, говорить про те, що повністю розглядаючи його історію як реалістичну ми не можемо. На це частково вказує і сама назва роману (читач має пам'ятати про те, що «Ворошиловград» – це стара назва, нині топонім не використовується) Частина – це марення, спогади, візії, перемішані з реальністю. Однак це умова повної реконструкції його пам'яті.

Підсумовуючи сказане, можна говорити, що в українській літературі реалізовується тип інтелігента, який вивищується над натовпом. Це та варіація деструктивності, яка була започаткована в ХХ ст. Однак розгортатися вона буде інакше. Зокрема в ХХІ ст. буде зняте ніцшеанське питання про надлюдину. Тексти сучасної української літератури показують, що

новому герою ще треба буде довести свою людяність, а вже після того – право на вищість, унікальність, приналежність до структури керування. Реалізація цього концепту буде в той чи той спосіб пов'язана з вирішенням питання про національну ідентичність та пам'ять. Можливі переосмислення російської моделі «бісовщини», що були відображені в творах письменників ХХ ст. Принаймні в першій половині ХХІ ст. це буде спостерігатися, оскільки для сучасних письменників досвід літераторів 20-х років залишається визначальним.

У російській літературі реалізується концепт бездуховної людини («Духless»). Імовірно, герой нового часу буде тісно пов'язаний з рекламою, медіа як інструментами управління суспільством. При цьому осмислення цього типу персонажів буде супроводжено апокаліптичними візіями, які в той чи той спосіб дістануть свою реалізацію в новітній літературі (тут я погоджуюся з М. Бердяєвим щодо визначної ролі апокаліптичних мотивів в російській культурі). Розкриття деструктивних образів буде відбуватися на тлі новітніх теорій (як у В. Пелевіна) або звернення до питомих міфів. Для української літератури можлива орієнтація на таку модель, але наразі вона маловірогідна.

Більш-менш впевнено можна говорити тільки про те, що «бісовщина» в ХХІ ст. переживе чергову трансформацію і надалі буде працювати на потребу національної культури. А ось як це відбуватиметься, які саме механізми вплинуть на її переосмислення, та яких саме ризиків набуде новий тип героя, є темою для подальших студій.

Список використаної літератури

1. Бондаренко С. Сергій Жадан: «Вірші мені дорожчі, а прозу вважаю вагомішою» / С. Бондаренко // Літературна Україна. – 2011. – С. 17.
2. Гессен С.П. «Трагедия зла» (Философский смысл образа Ставрогина) / С.П. Гессен // «Бесы». Антология русской критики. – М.: Согласие, 1996. – С. 668–682.
3. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К.: Критика, 2005. – 263 с.
4. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми / Т. Гундорова. – К.: Грані-Т, 2013. – 548 с.
5. Гундорова Т. Кітч і Література. Травестії / Т. Гундорова. – К.: Факт, 2008. – 284 с.
6. Демин В. Миф о Чапаеве в романе Виктора Пелевина «Чапаев и Пустота» / В. Демин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-o-charaevе-v-romane-viktora-pelevina-charaev-i-pustota/viewer> (Останнє звернення 06.11.2020).
7. Дереш Л. Поклоніння ящірці / Л. Дереш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramotey.com/books/400472315.htm> (Останнє звернення 06.11.2020).
8. Жадан С. Ворошиловград: роман; Бігти не зупиняючись: оповідання / С. Жадан. – Харків: Фоліо, 2015. – 316 с.
9. Макарова Т.М. Проблема моральної деградації підлітків у романі Любка Дереша «Поклоніння ящірці» / Т.М. Макарова // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Філологія. Літературознавство. – 2014. – Т. 239. – Вип. 227. – С. 89–93.
10. Мацієвська М. Ворошиловградчи Луганськ? / М. Мацієвська // Літературна Україна. – 2011. – 20 січ. – С. 10.
11. Миц К.В. «Авторська концепція моралі сучасної молоді в романі «Поклоніння ящірці» Л. Дереша» / Л.В. Миц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php?p=719> (Останнє звернення 06.11.2020).
12. Мінаєв С. «Духless. Повесть о настоящем человеке» / С. Мінаєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mybook.ru/author/sergej-minaev/duhless-povest-o-nenastoyashem-cheloveke-1/read/> (Останнє звернення 06.11.2020).
13. Пелевін В. Чапаев и Пустота / В. Пелевін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mybook.ru/author/viktor-pelevin/charaev-i-pustota/read/> (Останнє звернення 06.11.2020).
14. Прокопьева М.Ю. Бесовщина как социокультурный и экзистенциальный феномен: автореф. дис. ... канд. филос. наук / М.Ю. Прокопьева. – Омск, 2012. – 23 с.
15. Пронина Е. Фрактальная логика Виктора Пелевина / Е. Пронина // Вопросы литературы. – 2003. – № 4. – С. 5–30.

16. Свердлов М. Технология писательской власти (О двух последних романах В. Пелевина) / М. Свердлов // Вопросы литературы. – 2003. – № 4. – С. 31–47.
17. Силантьев И. Риторика дискурсных смешений в романе Пелевина «Generation П» / И. Силантьев // Критика и семиотика. – 2005. – Вып. 8. – С. 239–257.
18. Степун Ф. Бесы и большевистская революция / Ф. Степун. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litread.info/book/235017/206000-207000> (Останнє звернення 06.11.2020).
19. Стусенко О. Любка Дереш: історія хвороби / О. Стусенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://litakcent.com/2008/07/04/ljubko-deresh-istoria-hvoroby> (Останнє звернення 06.11.2020).
20. Шайтанов И. Проект Pelevin / И. Шайтанов // Вопросы литературы. – 2003. – № 4. – С. 3–4.
21. Benčić Ž. Monster Imagery in Russian Postmodern Fiction: A Tentative Typology / Ž. Benčić // Russian Literature. – 2019. – Vol. 107–108. – P. 93–122. DOI: 10.1016/j.ruslit.2019.10.005.
22. Blinova E.A, Vasilieva-Shalneva T.V. The specifics of the education novel genre in V. Pelevin`s works written in 90-s of the twentieth century (“Omon Ra”, “Life of Insects”, “Generation P”) / E.A. Blinova, T.V. Vasilieva-Shalneva // Journal of Language and Literature. – 2015. – Vol. 6. – Issue 3. – P. 144–146. DOI: 10.7813/jll.2015/6-3/33.
23. Kasper K. Terror of the oprichniki or dictatorship of the vampires? Vladimir Sorokin and Viktor Pelevin warn of Russia`s future / K. Kasper // Osteuropa. – 2007. – Vol. 57. – Issue 10. – P. 103–125.
24. Kolesnikoff N. Menippean Satire in Russian Postmodern Prose / N. Kolesnikoff // Russian Literature. – 2008. – Vol. 64. – Issue 1. – P. 47–59. DOI: 10.1016/j.ruslit.2008.07.003.